

nost a stupeň uzavření odpovědí, potřeba pomůcek rozhovorů (obrázků, testů nedokončených vět, kresebných testů, seznamů, série karet apod.). Teprve pak se vypracuje definitivní dotazník, záznamový arch nebo schéma rozhovoru. Existuje celý vědní obor o konstrukci dotazníku a o vedení rozhovoru při výzkumu veřejného mínění. Představa, že se dobrý dotazník dá „sestavit“ za 2–4 týdny, je naivní, svědčí o nedostatku základních znalostí metod sociologického výzkumu vůbec.

Dalším úkolem pracoviště výzkumu mínění je budování a udržování sítě tazatelů. Podle dosavadních zkušeností se má zásadně oddělovat role výzkumníka od role tazatele. Poněvadž výzkumník zná cíle výzkumu i metody zpracování výsledků, může ovlivnit dotazovaného k odpovědím, jež by směřovaly k cílům výzkumu (selektivní slyšení). Tazatel s podrobnými pokyny není takovými znalostmi „zatížen“, jeho práce je objektivnější, možnost ovlivnění dotazovaného je menší. Výběr tazatelů se provádí pomocí různých zkušebních testů, jež ověřují způsobilost tazatele i jeho hodnověrnost. Problém odhalování „falšovatelů“ je „výrobním tajemstvím“ každého pracoviště. Je nasnadě, že síť tazatelů je neustále v pohybu, její složení se mění, probíhá soustavné školení, rozesílání oběžníků, vypisování soutěží, jimiž se ověřuje unavenost i přílišné „zaběhání“ tazatelů.

Poslední fází je zpracování materiálů, které tazatelé z terčů přinesli. Neliší se v podstatě od obvyklých metod zpracování výsledků jiných sociologických výzkumů, až na rychlost zpracování a vyhodnocení. Proto jsou pracoviště vybavena nejmodernějšími počítačemi stroji. Výzkum „starý“ půl roku je z hlediska poslání výzkumu veřejného mínění zastaralý. Může sloužit k sledování trendu výzkumu veřejného mínění, ale svoje původní poslání, být nástrojem řízení hospodářství a politiky, přestává plnit.

Letmo naznačená problematika příručky svědčí o znalosti problematiky a dlouholetých zkušenostech autorky v oboru výzkumu mínění dotazováním. Pojednává sice soustavně jen o metodách výzkumu mínění, uvádí však zároveň definice základních sociologických jevů, popisuje názorně teoreticky i na příkladech metodiku sociologického výzkumu vůbec. Podává přehled současných metod reprezentativního výběru i způsobů zpracování shromážděného materiálu. Kniha je psána v západním Německu a může být dobrým studijním materiálem pro každého, kdo se o metody sociologického výzkumu zajímá.

Autorka je základatelkou (1947) a ředitelkou Institutu pro demoskopii v Alensbachu na Bodamském jezeře. Od r. 1937 studovala v USA novinářství a veřejné mínění a vydala knihu *Meinungs- und Massenforschung in USA. Umfragen über Politik und Presse*.

Pokud je známo, je to první knižní publikace (i v angličtině) o výzkumu mínění obyvatelstva vůbec. Po návratu ze studijní cesty kolem světa do Německa uveřejnila od roku 1940 několik zásadních prací o metodách výzkumu mínění, který nazývá „demoskopii“ (termín se běžně vyskytuje většinou jen v západním Německu).

Marie Cyžowa

Teorie odlehčovacích mechanismů

A. Gehlen, *Studien zur Anthropologie und Soziologie. Soziologische Texte* sv. 17, Luchterhand Verlag, Neuwied 1963, 346 str.

Cášský sociolog a myslitel (narozený 1904) je znám širší veřejnosti zejména spiskem *Die Seele im technischen Zeitalter* (Rowohlt, Hamburg č. 53/1); jen někteří specialisté znají i jeho starší rozsáhlou práci o člověku (*Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Berlin 1940, 7. vydání 1962). Zde recenzované sebrané studie vznikaly během dvou desetiletí (1941–1961) a mají i tematicky značný rozptyl: od antropologicko-filosofických úvah, vycházejících z etnografického i biologického materiálu, přes teorii racionality, teorii vědy nebo společenského jednání až po problém odcizení, průmyslové společnosti, byrokracie, vlastnictví apod. Co se na první pohled zdá být nahodilým svodem, heterogenním konvolutem, má ve skutečnosti téměř monotematickou jednotu, která je dána především teorií „odlehčení“. Tento klíčový termín potřebuje bližší objasnění, neboť není dosud v naší sociologii běžný, a navíc je i u Gehlena používán v různém smyslu.

První výměr vychází z koncepce člověka jako bytosti otevřené světu (Welt) a lišící se od zvířat, pevně svázaných s určitým prostředím (Umwelt), na jehož specifické signály (Auslöser) reagují nuceně, zděděnými figurami. Instinktivně nezpěvněný člověk má naproti tomu možnost podněty ze svého vnějšího prostředí *neutralizovat*, což znamená určitou svobodu od situace, otevřenost lidské situace, nebo, jinak řečeno, konstituční ohroženost člověka. Vyčlenění vjemových funkcí z pevného sensorimotorického celku, hegemonie zraku, umožňuje dále postupnou symbolizaci lidských vjemů, jen náznakový kontakt se světem věcí, odlehčení ve smyslu uvolnění vyšších funkcí od nejzákladnějších vitálních úkolů, možnost zprostředkovaného, předvídáního jednání, např. schopnost zadržet bezprostřední potřeby ve jménu budoucích. Tato tendence osvobození od bezprostředního tlaku situace je pak zesilována symbolickými nadstavbami jazyka, představ a pojmů, které umožňují daleko širší a pružnější reakční bázi a tím i velkou úsporu sil. Otevřenost (širšímu) světu, nepevnost, orientovatelnost a nadbytek lidských motivů, empiričnost spojení mezi potřebou a jejím uko-

jením, činí podle Gehlena dále nutnou určitou hierarchizaci lidských motivů a úkolů, neboli sebedomestikaci člověka pomocí velkých orientačních, kontrolních a ukázkových systémů, odlehčovacích mechanismů v třetím smyslu.

Do rámce těchto myšlenkových postupů (str. 11–63) spadají dvě menší analýzy: v první z nich jsou zkoumány předpoklady estetického chování (uvolnění „signálů“ od původních biologických sensomotorických automatismů vede k estetické inverzi pudů, což zároveň znamená, že je podtržen instinktivní kořen estetického požitku). Tatáž instinktivní rezidua vysvětlují v druhé studii některé projevy protomágického chování (zobrazování nikoli jako účelný akt, nýbrž jako překonání — i stabilizaci — instinktivního strachu).

Bylo by možno prokázat, že i dvě následující velká pojednání věnovaná formám a osudům racionality (93–139) a V. Paretovi (149–195) se v podstatě nevymykají z ústřední tematiky „odlehčení“; přece však je souvislost méně evidentní než u ostatních statí, proto se k nim vrátím až nakonec. Naproti tomu problematika *Sociologie jednání* (z r. 1952) bez cézury navazuje na dosavadní vývoje. Jejím centrálním zájmem je otázka *institucí* v lidském jednání, které jsou pojímány jako určitý samoučelný řád, nesený věcnými zákonitostmi. Na obě stránky definice klade Gehlen rovnoměrný důraz, přičemž samoučelnost má znamenat především vyloučení přímého osobního, např. biologického, užitku ze subjektivní motivace (v institucionalizovaném jednání) a za druhé faktickou suspenzí otázky po smyslu (204–205). Tomu třeba rozumět tak, že subjektivní potřeby jsou „virtuálně“ trvale uspokojovány, a tím trivializovány, nějakými *primárními* institucemi (subjektivní odlehčení např. s pomocí primárních institucí manželství, zemědělství nebo chovu dobytka) — což teprve umožňuje oddat se věcnému řádu. Otázku *sociální* účelnosti, produktivnosti tohoto řádu, Gehlen v podstatě odmítá jako extrapolované racionálně utilitární schéma; připouští pouze, že *druhotný* úspěch nebo nepředvídaný *vedlejší* účinek může instituci dodatečně stabilizovat: původní rituální motiv např. dělby práce vede k pacifikaci skupin a k omezení rivalit, k zvýšení produktivity a zvěcnění lidských vztahů (226). K tomu je ovšem třeba říci, že tímto věcně správným zjištěním — oddělení *motivů* a *účelů* jednání — Gehlen kritérium společenské užitečnosti vůbec nevyvrátil.

Stabilizační, civilizační a racionalizační účinky institucí jsou Gehlenem stále nesmírně podtrhovány; jakákoliv tvůrčí motivace, zjemnění recepčních prahů, předpokládá podle něho stabilní, institucionalizované chování, ne-li přímo jeho ritualizaci. Odbourání institucí (včetně tradičních norem a symbolických ceremoniálů) naproti tomu může pouze vést k zpřimitivnění, k neurotizaci (nesnesitelnost autonomního rozhodování od případu k případu), k podléhání nekontrolovaným afektům apod. Na tomto místě je ostatně polemika s novodobým revolučním huma-

nismem (od Marxe po Freuda) zcela výslovná: odcizení, dělba práce, autorita jsou věčně, neodvolatelné, leda za cenu zrušení civilizačního pokroku.

Až v instituční fetišismus přerůstá Gehlenův superrealistický anti-utopismus v dalších statích, kde své teze přímo obrací proti „terroristickému idealismu“ německé filosofie od Fichta po Marxe a Freuda. (...) „přímé uplatňování subjektivity je ... vždy nesprávné a konec konců vždy podobné vztahu mezi pohlvami: ... vztah se musí objektivovat, zvěcnit, výjimečnost těchto jednotlivců ze všeobecnit, slovem: odcizit v instituci ... Takto jsou aspoň lidé spalováni a konzumováni svými vlastními výtvoři, a ne přírodou, jako zvířata ... A instituce jako manželství, vlastnictví, církev, stát odcizují sice lidi své vlastní bezprostřední subjektivitě, dávajíce jim vyšší, která prošla nároky světa a dějin, ale chrání je také před sebou samými ...“ (245n).

Aplikace těchto premis je provedena ve dvou dalších statích, věnovaných apologii *byrokracie*. Gehlen odmítá strach z byrokratizace jako irrelevantní za prvé vzhledem k tomu, že veřejnost od státu očekává stále více sociálních služeb (Daseinsvorsorge) ne pouze ve výjimečné, nouzové situaci, ale vůbec jako průvodní jev průmyslové společnosti. Za druhé vzhledem k tomu, že k nastolení obudného orwellovského leviatana nestačí narůstání zbytného aparátu, ale je třeba i dialektiky revolučního idealismu, zvracejícího se v policejní teror (270n). Konsolidace společnosti, podtrhuje Gehlen, vyloučení nepopulárního rizika, je přímo závislá na výkonnosti, rutině, fungování věci znalé a nestrané byrokratické aparatury, která je v podstatě hlavním článkem, jenž dnes chybí rozvojovým zemím (283n). Také obvinění z reakčnosti tudíž Gehlen od byrokracie energicky odráží: pokrok je dnes možný jen v aplikaci, v technickém zdokonalení, a výkonnost úředníka z povolání ovšem nutně předčí jakoukoli jinou formu správy (jak už zjistil M. Weber); ba je-li něco přiměřeno moderní společnosti, pak tento typ řízení. Není proto divu, že nářky na růst intenzity správy Gehlen odbývá jako iracionální resentiment vůči složitosti a anonymní nepřehlednosti aparátu.

Že přitom Gehlenovi nejde v první řadě o racionální pokrok, to ukazuje na četných jiných místech, kde plaiduje za silný, autoritativní stát, který by byl protivahou příliš drzých skupinových požadavků, mechanické egalizace, přebujelého sociálního eudaimonismu (304, 307, 260n aj.), ztráty smyslu pro diferenciaci, tradice, povinnost. V této souvislosti např. odmítá tendence k převedení velkých závodů do kolektivního vlastnictví dělníků jako skupinovou privilegizaci.

Přímou stacionárnost dnešní světové situace je pak konstatována zvláště v článku o *kulturní krystalizaci* (311–328, z r. 1961), která je definována jako pevnost premis při vyhrazení změn výlučně oblasti aplikací a detailů (321). Tato teze je kupodivu zdůvodňována nemožností tzv. „velké klíčové ati-